

A Tihanyi összeírás (1211) személyneveinek vizsgálatáról*

1. A magyar szórványemlékek szisztematikus feldolgozása ugyan már a 20. század első felében megindult, a kutatások mégis főképpen csupán néhány kiemelten fontos forrásmunka elemzésére korlátozódtak. E munkák mégoly fontos eredményei közül is jó néhány az általános nyelvtörténeti ismeretek fejlődése, a forrásanyag folyamatos gyarapodása, az interdiszciplináris megközelítések előtérbe kerülése és még számos további körülmény miatt mára már részben vagy teljesen túlhaladottá vált. Ezért szorgalmazta joggal már évtizedekkel ezelőtt BENKŐ LORÁND a kulcsfontosságú nyelvemlékeink újra történő vizsgálatának fontosságát (1995: 402, 2003: 68). Az ismeretek bővülése, a szemléletmód változása indokoltá teszi, hogy a honfoglalást követő évszázadok okleveleinek szórványanyagáról a korábbi megállapítások kiegészítésével és módosításával bővítsük mindazt az ismeretanyagot, amelyet mindezidáig a régi magyar tulajdonnevekkel kapcsolatban birtokoltunk.

Az 1211-ből való Tihanyi összeírás kétségkívül a legfontosabb szórványemlékeink közé tartozik (vö. SZABÓ D. 1959: 18–9, BENKŐ 1967: 41, HOFFMANN 2009: 18–9), névtörténeti forrásértékét a latin szövegbe ágyazott gazdag magyar hely- és személynévi szórványok miatt ERDÉLYI LÁSZLÓ már 1904-ben kiemelte (1904: 388). Az oklevélhez különböző szempontokból közelítő tanulmányok sora jelent meg a 20. század első felében. ERDÉLYI LÁSZLÓ, akinek az összeírás eddig legjobb szövegkiadása köszönhető (PRT. 10: 502–17), „A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása” című munkájában a hitelesített példány és a fogalmazvány hely- és személyneveit betűrendbe sorolva, helyesírásbeli összehasonlítással közölte, és megadta a nevek valószínű olvasatát is (1904). GÁCSER IMRE e nyelvemlékünk helyesírásával és hangtani sajátosságaival foglalkozva megállapította, hogy hangtani téren nincs olyan arányú eltérés a hitelesített példány és a fogalmazvány között, mint helyesírási tekintetben (1941). Az oklevél helyesírási kérdéseit KNIEZSA ISTVÁN is vizsgálta, és értékes magyarázatokat adott a két példány között mutatkozó eltérésekre (1952: 28–31). Az összeírás közszoói eredetű személyneveit TERESTYÉNI CZ. FERENC tanulmányozta (1941). Az oklevél magyar fordítását újabban SZENTGYÖRGYI RUDOLF készítette el az Országos Széchényi

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

Könyvtár „Magyar nyelvemlékek” című kiállítására (2009). A nyelvemlék helyneveinek szisztematikus feldolgozását KOVÁCS ÉVÁnak az utóbbi években megjelent több tanulmánya jelezte (itt ezúttal közülük csak az általánosabb problematikát tárgyalókat említem meg: 2009, 2011, 2012). A szerző e munkákból kinőtt doktori értekezésében az összeírással mint helynévtörténeti forrással foglalkozott, s ennek során a helynévi szórványok körütekintő, minden részletre kiterjedő nyelvi elemzését végezte el (2013). S bár BÁRCZI GÉZA szerint „minden szórványemlék feldolgozásában sorrend szerint az első hely a helynevek azonosítását és származtatását illeti meg”, mivel „szórványainknak nyelvileg kisebb fontosságú és mennyiségileg is kevesebb részét alkotják a személynevek” (1951: 5–6), mégsem gondolom e forrás személyneveinek nyelvi elemzését kisebb jelentőségűnek a helynevekénél. A szórványok e két típusa közötti éles különbségtétel megítélésem szerint nem helyénvaló, hiszen a kétféle elemzés kölcsönösen kiegészíti egymást, s ennek révén egy-egy nyelvemlék feldolgozása is e két részfeladat elkészültével válik teljes értékűvé. Így amikor az összeírás személynévi szórványainak nyelvi feldolgozására vállalkozom, munkámat leginkább úgy határozhatom meg, mint KOVÁCS ÉVA disszertációjának (2013) testvérmunkáját.

2. A személynévvizsgálatok a szótörténeti adatok mellett a történeti hangtan, a helyesírás-történet és a személynévadás folyamatának feltárásához szolgáltathatnak főképpen értékes adalékokat. Az alábbiakban azokat a főbb *v i s z g á l a t i s z e m p o n t o k a t* járom körül, amelyek az összeírásnak mint személynév-történeti forrásnak a jelentőségét még inkább növelik.

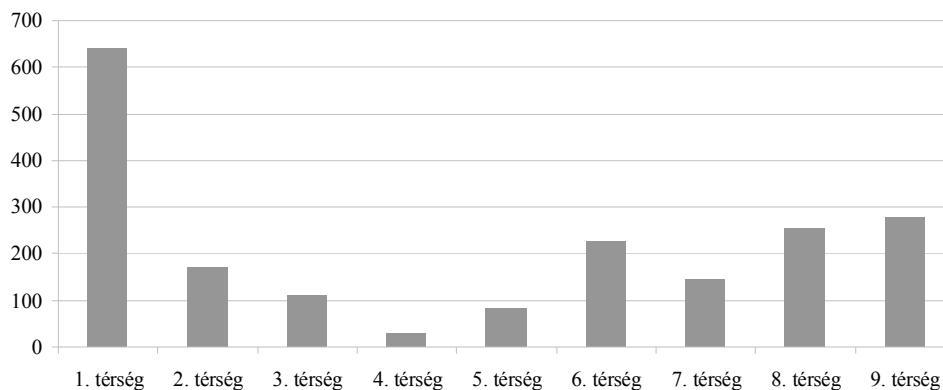
2.1. A *s z ó r v á n y o k m e n n y i s é g i j e l l e m z ő i*. Az oklevél fő részét megelőző protocollumból tudjuk, hogy II. András király Uros apát kérésére — aki korábban tihanyi, majd pannonhalmi apát volt — Tamás kancellárral és Poth nádorispánnal összeíratta a tihanyi apátság birtokait, népeit, és a korábbi, az I. András király 1055-i alapítólevelében rögzített határleírásokat új formába öltöztetve megerősítette, és kiegészítette (vö. PRT. 10: 20, GÁCSER 1941: 3, SZABÓ D. 1959: 18, KOVÁCS É. 2009: 165, 2012: 38). Az összeírás helységenként sorolja fel az ott élők és szolgálók neveit: e birtokokhoz köthető felsorolásokban számításaim szerint 1936 személy neve őrződött meg. A meghatározott területhez köthető tekintélyes számú névemlítés alkalmasnak bizonyulhat arra, hogy a nevek alapos vizsgálata során a szórványokkal kapcsolatos alaki, szerkezetbeli, szó- és jelentéstörténeti és a névadással kapcsolatos kérdések megbízható megválaszolásával a fenti kutatási területek eredményeihez általában is hozzájárulhassunk. A kiemelkedően gazdag személynévi anyag a nyelvemléket a magyar személynévtörténet egyik legfontosabb forrásává emeli.

2.2. E *r e d e t b e l i s o k s z í n ű s é g*. BÁRCZI GÉZA szerint az etimológia megállapítása a személynevekkel kapcsolatban is fontos feladat (1951: 7). A korábbi elemzések megítélése szerint az összeírásban említett személynevek vi-

szonylag nagy része magyar név, de többnyire megmagyarosodott formában jelentkeznek az idegen eredetűek is (GÁCSER 1941: 4). TERESTYÉNI a felsorolt nevek valamivel több mint negyedét magyar közszóából származtatja (1941). Az általa közölt adatok számbeli és néha olvasatbeli hibákat is tartalmaznak, munkája mégis sok szempontból értékesnek bizonyul, de felülvizsgálata és pontosítása elengedhetetlennek látszik. E munkában a magyar személynév-történeti kutatások újabb eredményeire is támaszkodhatunk. Ezek közül összefoglaló jellege miatt kiemelendő SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtára, amely minden olyan esetben meghatározza a nevek etimológiáját, ahol erre reális esély adódik (2011). A nevek eredetbeli besorolásánál kezdő lépésként erre az adattárra támaszkodtam, ugyanis a tihanyi összeírásban található nevek viszonylag nagy hányada az Anjou-korban továbbra is fellelhető. Az Anjou-kori személynévtár alapján első közelítésben elvégzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a jövevénynevek között a nagyszámú egyházi latin vagy görög név (*Stephanus, Thomas, Salamon, Petrus* stb.) mellett találunk szláv (*Ladizlaus, Kazmerio, Gud, Rada* stb.), német (*Lodomir, Syquid, Wolter ~ Wolterh, Wilmos ~ Vilmos* stb.) és török (*Tiuan ~ Tiwan ~ Tjuan, Beche*) eredetűeket is. A jövevénynevek alaki, szerkezetbeli előfordulását az oklevélben rendkívül tüzetesen, világos elvi alapállásból közelítve kell megvizsgálni, ugyanis az idegen eredetű nevek nagy része megmagyarosodott alakban (rövidülve vagy képzővel ellátva, azaz magyar névalkotási folyamaton átesett névként) mutatkozik: *Tymoteu < Tymotheus; Thome, Thoma < Thomas; Thaba < Theobald; Symoud, Symou < Simon; Sala < Salamon v. Saul; Lodomir < Lodomerius; Lampu, Lamberto, Lambert < Lampertus; Paul, Pauli, Paulo < Paulus; Peti, Petri, Petro, Pete, Pet, Peth, Pethe, Petra < Petrus* stb. Mindemellett néhány száz név etimológiai megítélése további kutatómunkát igényel eredetük egyelőre bizonytalan vagy éppen ismeretlen volta miatt.

2.3. A szórványok nyelvterülethez kötése. Az összeírás a tihanyi apátságához tartozó 37 birtokon élő és szolgáló személyt említ meg. A megnevezett birtokok jórészt a Balaton zalai és somogyi partvidékén, valamint a Duna és Tisza tolna-bodrogi és torontáli mellékén fekszenek (ERDÉLYI 1904: 388–9, GÁCSER 1941: 4, KOVÁCS É. 2011: 50–1). KOVÁCS ÉVA az oklevélben felsorolt birtokok pontos lokalizációját megadta, és azt állapította meg, hogy a nagy területen szétszóródó birtokok „kilenc térségben kisebb-nagyobb birtoktestben csoportosulva helyezkednek el: az első a Balaton északi oldalán elsősorban annak középső partvidékén összpontosulva figyelhető meg, a második kisebb terület a Veszprém megyei Somló hegy közelében, a harmadik a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területén, a negyedik a Tisza Csanád megyei partján, az ötödik a Duna Bodrog megyei mellékénél, a hatodik Tolnában Fadd környékén, a hetedik Somogy megyében a Füzegy felső folyása mentén, a nyolcadik pedig a somogyi parton, a mai Siófok és Szántód körzetében, s végül ettől délnyugatra Boglár és Gamás vidékén található” (KOVÁCS É. 2013: 195). Az összeírásban a legtöbb

személynévi adatot a Balaton környéki birtokokon említik, messze kitűnik a Balaton északi középső — Tihany környéki — partvidékéhez tartozó szórványok száma, ami nem meglepő annak tükrében, hogy az oklevél szövege 14 ide tartozó birtokról gyűjti össze a neveket. Az alábbi ábra a személynévi adatok területi megoszlását mutatja be.

1. ábra. A személynévi adatok területi megoszlása.

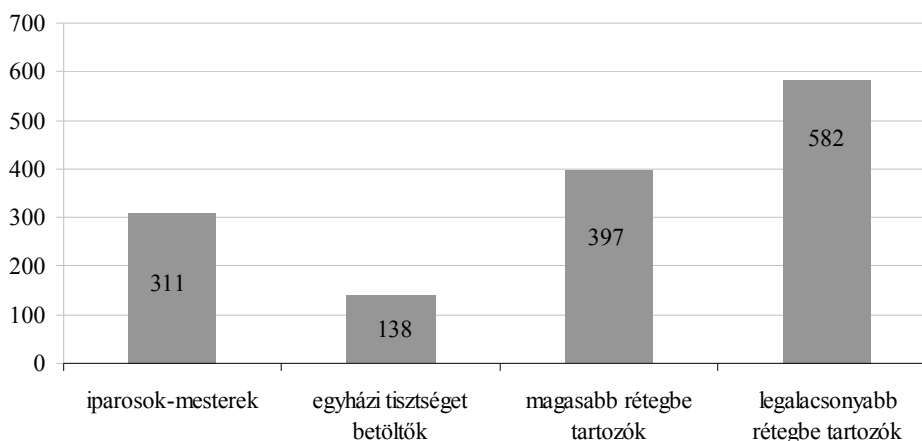
A fentiek fényében természetesen adódik az a vizsgálati szempont, hogy az egyes térségekhez tartozó személynévemlések között lehet-e valamiféle nyelvi különbségeket felfedezni, főképpen arra összpontosítva figyelmünket, hogy a térválasztó földrajzi viszonyok alapján — például a Balaton vagy a Duna mint határvonal mentén — tudunk-e eltéréseket kimutatni a nevek típusát, alakját, szerkezetét illetően.

2.4. Generációs kapcsolatok. A birtokokon szolgálatot teljesítők felsorolásában egy-egy adott személy rendszerint apjával, testvéreivel, gyermekeivel vagy akár unokáival együtt említve szerepel, így nemegyszer akár négy generáció megjelenésének lehetünk tanúi, amely a családon belüli névadási szokásokról való ismereteinket egészítheti ki. Az összeírásban négy generációra való utalás 18-szor fordul elő: *filius Petri, Paulus, cum filiis suis, Teke, Sentus, Bene cum filio suo Nuhu* (PRT. 10: 504). Ennél sokkal gyakrabban, 261-szer említ három generációt az okirat: *filius Wassard, Warou, cum filio suo, Petro* (PRT. 10: 506). A többi esetben apa–fiú, esetleg nagyapa–unoka (az apa nevének kihagyásával) és testvéri kapcsolatok jelennek meg, néhányszor pedig a szolgálatot teljesítő neve önmagában, családtagjainak említése nélkül szerepel. A generációs kapcsolatok feltárását ERDÉLYI LÁSZLÓ központosított szövegkiadása (PRT. 10: 502–17) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordítása alapján (2009) végeztem el. Bár a központosított szöveg nagyban segíti a nemzedékek közötti szövevényes kapcsolatok kibogozását, az összeírás sokszor hiányos megfogalmazása még így is sok esetben hagy kétségeket egy-egy személynek a családban betöltött szerepét illetően. A *filii Arud, Zele (Zeleh) cum filio suo Bob, Zem, et fratre Gaba* (PRT.

10: 515) szövegrészt SZENTGYÖRGYI az alábbi formában adta vissza: *Arud fia, Zele (Zeleh) és ennek fia, Bob, [annak testvére] Zem, valamint testvérük, Gaba* (2009). Eszerint *Zem* lehetne *Bob* testvére is, bár ebben az esetben az oklevél hibásan egyes számot használ *Zele* fiainak jelölésekor (ami egyébként nem példa nélküli az oklevélben), de nagyobb valószínűséggel fogadhatjuk el SZENTGYÖRGYI fordítását, mely szerint *Arud* fiai: *Zele, Zem és Gaba*.

2.5. Társadalmi differenciáltság. Az összeírásban az apát-ság szolgálatában álló 1428 személynek mintegy 30 különböző tisztségben való említését találjuk. A többi névemlítés esetében az oklevél nem ad támpontot az egyének társadalomban betöltött szerepét illetően, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, amikor egy jobbágnak vagy szolgának az apját is alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozónak gondoljuk, de például az egyes kézműves foglalkozások esetében ez már közel sem olyan valószínű.

A megjelenő tisztségek nagyjából négy társadalmilag elkülönülő rétegbe sorolhatóak: iparosok-mesterek (kézművesek, vargák, szakácsok, szücsök, molnárok, halászok, vincellérek, aranyművesek, fuvarosok, lovászok, tálkészítők és talán ide sorolandó a három megnevezett polgár is), egyházi tisztséget betöltők (apát, harangozó, hívőket összegyűjtő, torlók, pap, hetes, kápolnafelügyelő), magasabb rétegbe tartozók (udvari ispánok, udvarnokok) és a legalacsonyabb rétegbe tartozók (jobbágyok, szolgák, földművesek, szántóvetők).

2. ábra. A Tihanyi összeírásban szereplő személyek társadalmi státusza.

A tekintélyes számú személynévi szórványból adódóan minden társadalmi rétegbe jelentős mennyiségű egyénnév sorolható. Habár a korábbi kutatások tanúságai szerint az egyes rétegek személynévi megoszlása között túl nagy különbségre nem számíthatunk, a nevek társadalmi szempontok szerinti vizsgálata nem hagyható figyelmen kívül.

2.6. Speciális filológiai helyzet. A nyelvemlék vizsgálata szempontjából kiemelkedő fontossággal bír az a körülmény, hogy nemcsak az oklevél hitelesített példánya, hanem annak fogalmazványa is a rendelkezésünkre áll. A fogalmazvány a királyi intézkedésről szóló bevezető részt, a befejezést és az oklevelek szokásos formai részeit vagy elhagyja, vagy csak röviden jelzi (ERDÉLYI 1904: 390). Az összeírás főszövegét, tehát a birtokok leírását és az ott élő emberek felsorolását azonban a fogalmazvány is részletesen tartalmazza. Az utólagos információkat, kifejejtett részeket a sorok fölött betoldva pótolta a lejegyző. Az így rögzített kiegészítő ismeretek a hitelesített példányban már a rendes sorokban szerepelnek (ERDÉLYI 1904: 390, KOVÁCS É. 2012: 38).

Az egyes birtokokon említett 1936 személynév közül 369 a fogalmazványától eltérő alakban szerepel a megpecsételt oklevélben, ez a személynévek közel ötöde. A két példány személynéveinek írásváltozataiban mutatkozó különbségek helyesírási, hangtani és szókinestörténeti kutatásokra nyújthatnak kiváló lehetőséget. Az összeírás helyesíráásával, hangtani jellegzetességeivel GÁCSER IMRE (1941) és KNEZSA ISTVÁN (1952: 28–31) korábban már foglalkoztak, de szükséges lehet ezeknek a munkáknak a felülvizsgálata a legfrissebb ismeretek tükrében. KOVÁCS ÉVA az összeírás helyneveinek tekintetében ezt a munkát már elvégezte (2012: 37–47, 2013), a csaknem 2000 személynévi szórvány ilyen jellegű vizsgálata azonban ugyancsak fontos feladat.

3. Munkám további részében az etimológiai és a névrendszertani problémák szemléltetésére azokat az összeírásban szereplő személynévi szórványokat járom körül, amelyek feltehetőleg a *fül* és a *szem* közszóból alakultak. Az oklevél magyar közszóból származó személynéveinek vizsgálatával már TERESTYÉNI CZ. FERENC is foglalkozott (1941). A nyelvemlék 1936 névemlítéséből az általa közölt adatok szerint mintegy 500 tartozik a megjelölt csoportba. A számbeli és olvasati tévedések javítása után munkáját kiindulási alpnak tekintettem ahhoz, hogy e két testrészt megjelölő közszóval összefüggésbe hozható személynévek létrejötteinek legvalószínűbb útjait feltárjam. A testrészekre utaló, testi jellemzőkből alakult tulajdonnevek nem ritkák a régi névadásban. Hasonló névadási szokás mind a rokon népek, mind pedig a magyarsággal érintkező törökség körében megtalálható (TERESTYÉNI 1941: 5). Ahogyan azt PAIS DEZSŐ is megjegyzi, a régi személynévadásban a kiemelt testrész neve minden képző és jelző nélkül is szerepelhet személynévként (1966: 12). A Tihanyi összeírásban 29 olyan névadat fordul elő, amely testrészt jelentő közszóval hozható kapcsolatba. Az alábbiakban a már említett két közszó és a feltehetően belőlük alakult személynévi szórványok kapnak kitéüntetett figyelmet.

3.1. Szem. A *szem* szavunk ősi örökség az uráli korból. Az uráli alapalakja **šilmä* lehetett. A szóvégi *m* fgr. **lm* > **mm* > *m*. *m* fejlődéssel magyarázható (TESZ., MSZFgrE.). TERESTYÉNI a *Zemchi*, *Semchi*, *Zemse*, *Zemd*, *Semd*, *Zemdy*

(ERDÉLYI szövegkiadásában *Zemdi* szerepel; vö. PRT. 10: 502–17), *Zeme* személyneveket vélte a *szem* szavunkból származónak (TERESTYÉNI 1941: 8), én mindezekon kívül a vizsgálatba bevonhatónak véltem a *Zem*, *Semes*, *Semech* és *Zemeh* személyneveket is. E neveknek összesen 14 említését találjuk az összeírásban. A *Zemchi*, *Zeme*, *Zemeh* személynevek kétszer, a többi névváltozat egyszer fordul elő az összeírásban. A *Zemchi* név esetében kérdéses, hogy a nevek ugyanazt a személyt jelölik-e, ugyanis a két névemlítés egyazon birtokon, egymás után jelenik meg az oklevélben: *fili* *Wed*, *Aman*, *Zemchi*, *Sombot*; *filius* *Zemchi*, *Jacob* (PRT. 10: 504). Ez alapján a *Jacob* nevű személy az előzőleg említett *Zemchi* fia is lehetne. Én két külön személy neveként értelmeztem őket, ugyanis az oklevél szövegében ilyen formában történő ismétlésre más példát nem találtam, a szövegében ilyen esetekben inkább bonyolult közbevetéseket alkalmazott a fogalmazó. A neveket viselő személyek között van földműves, vincellér, jobbágy, udvarnok, mesterember, lovász, harangozó és szolgáló egyaránt.

A Tihanyi összeírás KNIEZSA korszakolása alapján helyesírás-történetünk második korszakába tartozik, amely a 12. századtól a tatárjárásig tartó időszakot öleli fel. Erre az időszakra az jellemző, hogy a *z* betű egyre nagyobb szerepet kezd játszani az *sz* hang jelölésében. Minden hangtani helyzetben uralkodóvá válik, de kizárólagossá csak kevés oklevélben lesz. Gyakran előfordul még az *sc* jelölés is, különösen palatális magánhangzók előtt, ilyen helyzetben egészen az Anjou-kor végéig használatos marad. Az *sz* hang jelölésére szolgáló többi jel (*c*, *zc*, *sz*, *s*) szinte teljesen eltűnik a korban, kivéve az *s* betűt, amely bár csekély számban, de később is mindig vissza-visszatér ebben a szerepben (KNIEZSA 1952: 35). Az oklevél helyesírásának vizsgálata azt mutatja, hogy a *z* jel *sz* hangértékben igen gyakori, az esetek mintegy háromnegyedében (90-szer) ezt használják. A *z* mellett ugyanilyen funkcióban *s* (20-szor), *sc* (5-ször), *c* (egyszer) és *x* (egyszer) található (GÁCSER 1941: 10, KNIEZSA 1952: 29).

A *szem* szóval összefüggő 14 vizsgált névemlítésből 10-nél *z*-t találunk a nevekben. Az *s* kezdőbetűvel írott személynevek (*Semchi*, *Semd*, *Semech*, *Semes*) *szem* szóból való származtatása azonban már nagyobb nehézséget okoz. Az alábbiakban azokat az érveket és ellenérveket veszem sorra, amelyek a fenti tételt támogatják vagy éppen ellene szólnak.

Bár e nyelvemlékünkben az *[sz]* hang jelölésében a túlnyomó *z* mellett feltűnő az *s*-nek a nagy száma (KNIEZSA 1952: 29) a többi korabeli oklevélhez viszonyítva, azonban a szó elején álló *s* legtöbbször *[s]* hangértéket jelöl. A nevek *[szemcsi]*, *[szemd]*, *[szemecs]*, *[szemes]* olvasatát támogatja az oklevél több olyan személy- és helyneve, ahol a kétségkívül *sz* kezdőhanggal olvasandó nevek szókezdő *s* betűvel is megtalálhatók: *Samtjou* ~ *Santo* *[számtó ~ szántó]* hn. (vö. KOVÁCS É. 2011: 52, 2012: 44); *Secues* ~ *Segues* *[székes]* hn. (KOVÁCS É. 2013: 160); *Saca* *[száka]* hn. (KOVÁCS É. i. m. 141); *Sombot* (7) ~ *Zombot* (4) *[szombat]* szn.; *Somorou*, *Summorav* ~ *Summorau* *[szomorú]* szn.

A vizsgált nevek fenti olvasatát régi családneveink is megerősíthetik, noha ezek első előfordulásai is jóval későbbi időből valók. A *szem* szóból származó családnevek (pl. *Szemcsei*, *Szeme*, *Szemes*, *Szemesi*, *Szemet*, *Szemők*) régi alakjait szinte kivétel nélkül *z* és *sz* betűvel jegyezték le. A *Szemes*, *Szemesi* családnevek esetében négy olyan adatot is találtam azonban, amelyben *s* betűvel maradt fenn a név (1497: *Semes*, 1599: *Seomeos*, 1692: *Semes*, 1645: *Semesi*), de ezek közül a legkorábbi is a 15. század végéről adható, amely azt bizonyítja, hogy szórványosan még fel-feltűnhetett *sz* hang jelölőjeként az *s* jel. Ugyanakkor a legkorábbi *zs* mássalhangzóval kezdődő családnevek rendre *s* betűvel vannak lejegyezve, amelyek a *zs*-vel való olvasatot támogathatják: *Zsemeri*: 1578: *Semberj*; 1580: *Semberi* stb.; *Zsemlei*: 1617: *Semlyey*, 1675: *Semlei*; *Zsemléri*: 1506: *Semléri*; *Zsemlye*: 1574: *Semlye*, 1592: *Semlye* stb. (vö. a RMCsSz. megfelelő szócikkei).

A szakirodalom többnyire nem tartja az itt felsorolt, *s* betűvel lejegyzett alakokat a *szem* főnévből származó személynévnek. TERESTYÉNI az oklevélből csak a *Semchi* és *Semd* neveket, PAIS és a TESz. csak *z*-vel és *sc*-vel írt neveket sorolja ezek közé, az *s*-sel írott alakokat nem említik. Mivel az *sz* hangot — néhány kivételtől eltekintve — különösképpen szókezdő helyzetekben *z* betű jelöli, az *s*-sel pedig az oklevélben *s*, *zs* és *cs* hangokat is jelöltek, így az ezekkel kezdődő mássalhangzókkal való olvasatot elvileg valóban nem vethetjük el, különösképpen akkor nem, ha bizonyítékokat is találunk az e mássalhangzókkal való szókezdetre.

Amikor egy-egy magyar személynév esetében arra keressük a választ, hogy az milyen módon jöhetett létre, elvileg minden esetben két keletkezési útvonalat szükséges figyelembe vennünk. Egyrészt átvehettük más nyelvek személyneveit eredeti vagy valamilyen mértékben, különféle adaptációs eljárások szerint megváltoztatott alakban, másrészt a magyar nyelv közszavai is képezhették személynévállományunk alapját, s ezek többféle névalkotási szabály révén alakulhattak személynévvé (ehhez lásd HOFFMANN 2008: 16). A személynevek vizsgálatakor éppen ezért minden esetben érdemes felvetni a más nyelvek személyneveivel való kapcsolat lehetőségét is. A fentebb idézett, *s*-sel írott alakok esetében több olyan átadó nyelv is szóba jöhet, amelyekből a neveket átvehettük. KISS LAJOS a FNESz.-ben több helynévvel kapcsolatban is felveti, hogy a *szem* magyar közsóból való származás mellett más nyelvek személynevei is szolgálhattak a helynevek alapjául. Így például a *Szeménye* helynév eredetével kapcsolatban a szerb-horvát *Semina* személynév, a *Szemely* helynév esetében a latin *Similis* vagy a cseh *Semil* személynév is felvetődhet a személynévi alapszó etimológiai előzményeként. *Similis* nevű apátja ráadásul a pannonhalmi apátságnak is volt a 12. század végén (FNESz.), s tudva-levő, hogy a személynévadás folyamatára nagymértékben kihat az a társadalmi, művelődési, gazdasági közösség, amelybe az egyén beletartozik. A KISS LAJOS által felvetett latin párhuzamokkal kapcsolatban azonban azt is meg kell említenünk, hogy ezek esetében a középkori magyarországi latin *s*-ező jellegét is feltétlenül figyelembe kell vennünk (vö. BALÁZS 1989: 121, KNIEZSA 1952: 69).

FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori *Szem* és a *Fil* személynevekkel foglalkozó írásában összegyűjtötte a *szem* jelentésűnek tartott személyneveket és képzett alakjaikat, és azokat összevetette hasonló alakú szláv és német személynevekkel mint lehetséges jövevénynevekkel. Így az oklevélben található *Zem* személynév — megítélése szerint — akár a szláv *Sem, Sēm, Sim, Žim* vagy a német *Sehm, Semm, Seminus*; a *Semech* személynév a szláv *Sěmech, Semeč, Semek, Sěmek*; a *Semes* személynév pedig a szláv *Sěmēs, Sěmos, Semsch, Semiš* vagy a német *Semisich* átvétele is lehet (2006: 329–31). A vizsgált nevek elvileg tehát számos más nyelvben megtalálható személynévvel is összefüggésbe hozhatók, azt is mérlegelnünk kell azonban, hogy a kor viszonyait figyelembe véve a Dunántúl középső részén a 13. század elején csak korlátozottan lehetett jellemző az ott lakók életére egyfajta széleskörű nyelvi-kulturális kapcsolat megléte. A kismértékű mobilitás miatt egy Balaton vidéki vagy egy tolnai földműves, jobbágy, szolga vagy vincellér könnyebben kerülhetett kapcsolatba az egyházi nevekkel, azokat ugyanis a papok hozták és terjesztették, így azokhoz is eljuthattak e nevek, akik csak ritkán lépték át annak a településnek a határát, amelyben éltek. A fent bemutatott, más nyelvekből idézett neveknek az itt elemzett összeírásbeli nevekkel való etimológiai kapcsolatát teljes bizonyossággal ki nem zárhatjuk ugyan, de ennek valószínűségét nagymértékben csökkenti az a körülmény, hogy középkori forrásainkban nem fordulnak elő (néhány alakilag egyező névre találunk csupán példát: 1297: *Zym*, ÁSz. 849, 1229, 1270, 1275: *Sem*, ÁSz. 843).

SZEGFŰ MÁRIA szerint az általunk vizsgált nevekben szereplő *-e, -d, -s, -cs* képző, valamint a *-se* képzőbokr ősi közsavakból létrejött személynevekben éppolyan gyakran jelent meg mind az ősmagyar, mind a korai ómagyar korban, mint ahogyan az idegen eredetű nevekben szerepel, elsősorban rövidült változataikhoz kapcsolódva (1991: 250–3), ezért a neveken előforduló képzők nem nyújtanak támpontot a nevek eredetét illetően.

Vizsgálatunk tárgya lehet az is, hogy az adott település lakói milyen elnevezésekkel illették gyermekeiket, azaz, hogy milyen a vizsgált személynevek környezetében előforduló többi név. A birtokok elhelyezkedését tekintve a névemlítések teljesen szétszórva fordulnak elő (Gamás, Füzegy, Belen, Pécsely, Besenyő, Csopak, Tihany, Papsoka, Kolon és Szántó), többnyire a Balaton partján vagy annak közelében, egy-egy névemlítés fordul elő a Duna-Tisza között elhelyezkedő Kolon és Besenyő birtokokon. A települések személynévrendszereit vizsgálva eltérő képet kapunk. Egyes birtokokon a latin nevek túlsúlya érezhető, például Füzegy, Gamás vagy Tihany településen, máshol a magyar közsóból eredő nevek nagyjából azonos arányban fordulnak elő, mint az idegen eredetűek. A Füzegyben élő *Semd* és *Semes* „családfájának” vizsgálata a *Semd* esetében akár az idegen eredetet is sugallhatja a *Boda* nevű apával és *Georgius* néven megnevezett fiútestvérrel, az ugyanazon a településen élő *Semes*-nek *Kereu* nevű fiát említi az oklevél, amely a *Semes* magyar eredete mellett is szólhatna. A családon vagy egy-egy településen belüli

személynévviszonyok bizonyító ereje az adott névközösség valamely elemére vonatkozóan azonban meglehetősen viszonylagos lehet csak egy olyan időszakban, amelynek a névrendszerében leíró jellegű (magyar eredetű) és referáló funkciójú (akár idegen, akár magyar eredetű) nevek nagy számban fordulnak elő egymás mellett.

3.2. Fül. Az összeírásban egyszer szereplő *File* és kétszer említett *Fileh* személynevek olvasata nem ütközik különösebb nehézségekbe, a szóvégi *h* értékelésére azonban figyelmet kell fordítanunk. GÁCSER IMRE az oklevél helyesírásával kapcsolatban megjegyzi, hogy feltűnő benne az *-eh* betűkapcsolat tömeges előfordulása. Véleménye szerint a *h*-t nem lehet minden esetben etimologikusnak tekinteni, ám szerepét sok esetben nehéz eldönteni. A *h* a szóvégi *e* után azonban leggyakrabban csupán helyesírási sajátosságként jelentkezik (1941: 6, lásd még ehhez KOVÁCS É. 2012: 41).

A fenti és további, hozzájuk kapcsolható nevek eredetét tekintve megoszlottak a vélemények. A *Fil*, *Fyl*, *Fila*, *File*, *Fileh* személynévi alakokat korábban kizárólag a testrészt jelentő magyar *fül* < *fil* szavunkkal hozták kapcsolatba (vö. B. LŐRINCZY 1962: 35), amely ősi örökség a finnugor korból, a finnugor alapalakja **peljä* lehetett. Később PAIS DEZSŐ és MELICH JÁNOS is felismerte, hogy az Árpád-kori *Fil*, *File*, *Fila*, *Files* személynevek rövidüléssel és továbbképzéssel az egyházi latin *Philippus* személynévből is alakulhattak, amely személynév igen népszerű és gyakori volt a korban (vö. pl. PAIS 1925: 109–14, MELICH 1914: 17, EtSz. 2: 650–6; ezt a vélekedést FEHÉRTÓI is elfogadta, 2006: 328).

A *File*, *Fileh* személynevek *-e* képzővel alakultak. Az *-e* képző már az ősmagyar korban is részt vett személynevek alkotásában, gyakran képeztek vele magyar közsavakból személyneveket: *Hozoga*, *Jege*, *Voca*, *Nege*, *Thyze*, *Hota* stb. (SZEGFŰ 1991: 251). A testrészekből alakult személynevek között ugyanakkor csak elvétve találunk *-a/-e* képzővel alakult származékokat. Ez talán azzal magyarázható, hogy a korai ómagyar korban (a 12–13. század táján) a korábbi *-á/-é* alakú birtokos személyjel szóvégi helyzetben megrövidül (KOROMPAY 1991: 271–2), és az *-a/-e* képzővel való névalkotásnak gátat szabhatott a birtokos személyjeles formákkal való alaki egybeesés. PAIS a *csont* testrésznév *-a* képzős személynévi származékának tartja a *Chanta*, a *szem* *-é* képzős származékának pedig a *Zeme* névalakot (1966: 12). TERESTYÉNI az összeírás *Haia* és *Fara* személyneveire a *haj* és *far* testrészek *-a* képzővel alakult személynévi származékaként tekint (1941: 7). Az Árpád-korban azonban gyakori jelenség volt a teljes alakú latin személynevek megrövidült és képzett alakjainak a használata, és az *-a/-e* képző korán megjelent idegen eredetű neveken is, főként rövidült változataikhoz kapcsolódva: *Bene*, *Sebe*, *Dema*, *Pete*, *Mathe*, *Mate* stb. (vö. SZEGFŰ 1991: 251). A jövevénynevekből alakult *-a/-e* képzős nevek tömeges előfordulása az Árpád-korban és a vélhetően testrésznevekből alakult személyneveken csak elenyésző számban megjelenő *-a/-e* képzők azt sejtetik, hogy a *File* esetében nagyobb valószínűséggel

gondolhatunk idegen eredetű alapnévre, mint a személynévnek a magyar *fül* lexémából való származására.

A három névadat Gamás, Teleki és Füzegy birtokokon fordul elő. Gamás és Füzegy faluban a névemlések között többségben találunk ugyan latin eredetű neveket, de magyar közszókból alakultak is gyakran feltűnnek közöttük. A gamási *File* családját megvizsgálva azt látjuk, hogy a szláv nevű (*Bodomér*) nagyapának van egy biztosan latin néveredetű fia (*Mortunus*) és unokája (*Mathian/Matian*): *Bodomer (filii Bodmer)*; *Keres cum filiis suis Forcasio (Farcasio)*, *Thec (Tek)*; *frater eius, Mochou (Mocou) cum filiis suis Mathian (Matian)*, *Reppes, Mada; et frater eius cum filio File; quartus frater eius Mortunus* (PRT. 10: 513). A többi leszármazott esetében sok a bizonytalanság a nevek eredetét illetően. A füzegy *Fileh*-nek a latin eredetű *Zacharie* nevet viselő apja van, és az ugyancsak latin néveredetű *Paul* nevű testvére mellett ismeretlen eredetű *Seleh* és *Onda* nevű testvérei is vannak: *filius Zacharie, Fileh, Seleh, Onda, Paul, Sentus* (PRT. 10: 513). A kizárólag szőlőműveseket felsoroló Teleki faluban a névemlések többsége magyar közszókból alakult név, csak elvétve találunk köztük latin eredetű nevet. A teleki *Fileh* családjában ebből a szempontból azonban vegyes képet kapunk: az ismeretlen eredetű nevet viselő apának (*Jed*) — ha elfogadjuk TERESTYÉNI megítélését — két magyar nevű fia van (*Elh* és *Niuizou/Nuhzou*), és *Fileh* mellett egy latin (*Pet*) és egy szláv (*Boda*) névből származó nevet viselő unokája: *filius Jed, Elh cum filio suo Fileh, frater eius Niuizou (Nuhzou) cum filiis suis Pet, Boda* (PRT. 10: 514).

Az Árpád-kori személynévtár nagyszámú olyan adatot közöl, amely közvetve származtatható a latin *Philippus* személynévből. Ezek között számos olyat találunk, amelyet *ph* betűkapcsolattal írtak, utalva mintegy a latin eredetre: *Fila ~ Phila, File ~ Fileh ~ Phile, Files ~ Philes, Filke ~ Philke, Filpe ~ Filpeh ~ Philpe, Filpus ~ Philpus* (ÁSz). FEHÉRTÓI arra is felhívja a figyelmet, hogy a latin *Philippus* személynévnek az ólengyelben kialakultak *Fil, Fila, Filko, Filusz* rövidült és képzett változatai is (2006: 328), így az oklevélben szereplő nevek a korszak társadalmi állapotát is figyelembe véve véleménye szerint akár szláv jövevénynevek is lehetnek.

4. Az átvizsgált két névcsoport nyelvszerkezetbeli helyét, eredetét vizsgálva több körülményt is igyekeztem figyelembe venni.

Tisztán etimológiai alapon állva nem tudunk döntést hozni, hiszen a vizsgált nevek magyar közszókból magyar személynévképzővel, illetve idegen eredetű személynévből (annak vélhetően a magyarban megrövidült változatából) magyar személynévképzővel egyaránt alakulhattak, azaz feltehetően magyar alakulású nevek (de egyes esetekben az idegen nyelvből való közvetlen átvételt sem lehet kizárni). Az etimológiai kapcsolatokat azonban valószínűsítheti vagy éppen elbizonytalaníthatja az a körülmény, hogy a névvel kapcsolatba hozható nyelvi elem meglétét ki tudjuk-e mutatni a Kárpát-medence korabeli okleveleiben. A történeti források

erre utaló hiánya mindenesetre nagyban csökkenti az elvileg egyébként szóba jöhető lehetőségek valószínűségét.

A kérdéses név(viselő) szűkebb (családi) és tágabb (települési) névkörnyezete úgy tűnik, kevesebb fogódzóval szolgálhat. A néveredetet, névfunkciókat nézve ugyanis meglehetősen heterogénnek tűnnek ebben a korban az egyes névhasználói csoportok: családon belül és még inkább egy-egy településen többféle eredetű és funkciójú név egymás mellett élését tapasztalhatjuk.

Legreményteljesebben az egyes nevek rendszerkapcsolataira alapozhatjuk döntéseinket a fenti kérdésekkel kapcsolatban. A *szem*-mel összefüggésbe hozható nevek igen kiterjedt használatot mutatnak a korban: sokféle képzővel előfordul ez a szó, és gyakoriak az így alkotott nevek. Az idegen eredetű neveket ebben a körben biztosan viszont csak igen kevés és a magyar nyelvvel kevés rendszerkapcsolatot mutató névben látjuk megjelenni. A *fül* esetében viszont éppen fordított a helyzet. Itt a feltehető latin előzmény névbokra igen gazdag, s ennek névegyedei gyakoriak, a magyar közszói kapcsolatrendszerbe viszont kevés, ritkábban előforduló névegyed tartozik a korban.

A két lexéma rendszerösszefüggései tehát más-más irányokba mutatva jelzik a kérdéses nevek etimológiai kapcsolatait. Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy bármely kor nyelvhasználói a neveket használva természetesen nem etimológiai eredet szerint értékelik őket, hanem a számukra közvetlenül jelentkező nyelvi-asszociatív viszonyok síkján.

Valószínű persze, hogy ha egy adott korban sok olyan név használatos, amelyben a beszélők a *szem* szót ismerik föl, akkor az esetleg más forrásból való, hozzá alakilag hasonló neveket is ebbe az asszociatív körbe kapcsolják bele. Másfelől ha egy névnek más nevekkel való összefüggései a meghatározóak számukra, akkor az csupán „egy név” (azaz referáló szerepű név) lesz számukra, noha ebben az esetben is fennáll annak a lehetősége, hogy beleértsenek valamely leíró tartalmat (pl. egy testrésznevet lássanak megjelenni benne), s így a név sajátosságjelölő névként (is) funkcionál számukra.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 21–93.
- BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy.* 91: 402–11.

- BENKŐ LORÁND (2003), Zalán vezér nevéről és személyéről. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 68–80.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynevekről. *MNy.* 102: 327–34.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II*. Bp., 1914–1944.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. MNyTK. 58. sz. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Bp. 13–28.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259–83.
- KOVÁCS ÉVA (2009), A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. *HT.* 4: 163–70.
- KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. *HT.* 6: 47–58.
- KOVÁCS ÉVA (2012), A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. *HT.* 8: 37–47.
- KOVÁCS ÉVA (2013), *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- B. LÖRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. *NyudÉrt.* 33. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1914), *Keresztneveinkről*. MNyTK. 13. sz. Bp. — Lásd még: *MNy.* 10 (1914): 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- PAIS DEZSŐ (1925), A latin *Philippus* magyar származékai. *MNy.* 21: 109–14.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana*. 2. kiadás. MNyTK. 115. sz. Bp. — Lásd még *MNy.* 17 (1921): 158–63, 18 (1922): 26–34, 93–100.
- PRT. = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Bp., 1993.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Bp.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek*. Bp.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása*. Készült az Országos Széchényi Könyvtár „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek kiállítására. Elérhető: <http://mnytud.arts.unideb.hu/kiallitas/to.html>.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC (1941), *Magyar közsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. MNyTK. 59. sz. Bp.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.